ROSSIYA IMPERIYASINI KO‘CHIRUVCHILIK AMALIYOTINING KASPIYORTI VILOYATI TUB AHOLISINING IQTISODIY-IJTIMOIY HAYOTIGA TA’SIRI

THE IMPACT OF RESETTLEMENT PRACTICE OF THE RUSSIAN EMPIRE ON THE ECONOMIC AND SOCIAL LIFE OF THE INDIGENOUS POPULATION OF THE CASPIAN REGION

Zavqiddin Buriyev
Navoiy davlat pedagogika instituti
tayanch doktaranti
boriyevzavqiddin@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.7689643

Annotatsiya: Rossiyaning hukmron siyosiy va harbiy doiralari Kaspiyorti viloyatida mustamlakachilik, buyukdavlatchilik hukmronligini qaror toptirar, harbiy yurishlar vositasida viloyatda imperiya protektoratini o‘rnatar ekanlar, bu mintakada ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini imperiya manfaatlariga bo‘ysundirishga harakat qilgan.

Kalit so‘zlar: Rossiya imperiyasi, Turkiston general-gubernatorligi, Kaspiyorti viloyati, ijtimoiy-iqtisodiy hayot, savdo-sotiqning rivojlanishi.

Аннотация: Правящие политические и военные круги России установили в Прикаспийском регионе господство колониализма и великодержавия, установили имперский протекторат в регионе путем военных походов, пытались подчинить уровень социально-экономического развития этого региона интересы империи.

Ключевые слова: Российская империя, Туркестанское генерал-губернаторство, Прикаспий, социально-экономическая жизнь, развитие торговли.

Annotation: The ruling political and military circles of Russia established the rule of colonialism and great power in the Caspian region, established the imperial protectorate in the region through military campaigns, and tried to subordinate the level of socio-economic development in this region to the interests of the empire.

Key words: Russian Empire, Governorate General of Turkestan, Caspian Region, socio-economic life, development of trade.

Mustamlakachilik, xususan, eng avvalo hukmron doiralarning, armiyaning metropoliyadan ko‘chirib keltirilganlarning istilo etilgan mamlakat hatto, dominion tub aholiga nisbatan zo‘rligini bildiradi. Binobarin, harbiy, siyosiy, xo‘jalik, mafkuraviy zo‘rlik biron-bir mamlakatdagi mustamlakachilik siyosati, amaliyoti sifatida, barcha

G‘arb va Sharq metropoliyalariga xos bo‘lib, naqd moddiy boyliklarni talon-taroj qilish, mustamlakaning tabiiy, ishlab chiqarish, mehnat zahiralaridan, madaniy salohiyatidan foydalanishdan iborat edi.

Biroq Rossiyaning hukmron siyosiy va harbiy doiralari Turkistonda, jumladan Kaspiyorti viloyatida mustamlakachilik, buyukdavlatchilik hukmronligini qaror toptirar, harbiy yurishlar vositasida viloyatda imperiya protektoratini o‘rnatar ekanlar, bu mintakada ijtimoiy rivojlanish darajasi bo‘yicha istilochilardan qolishmaydigangina emas, balki ma’naviy, madaniy rivojlanish tajribasi bo‘yicha ulardan ustun ham turadigan tub xalqlar vaqt yetilib, o‘zlariga qarshi kurashishini yaxshi anglashar edi.

Shu bois, bizning fikrimizcha, tashqi omillar – (Hindistonda va qisman Afg‘onistonda hukmron bo‘lgan Angliya bilan siyosiy, diplomatik raqobat, Xitoyning Turkistonni chegaradosh rayonlarida vaqti- vaqti bilan amalga oshiradigan harbiy harakatlari, Eron bilan munosabatlarning beqarorligiga qaraganda ko‘proq Rossiya imperiyasi yuqori doiralarining strategik maqsadlari - Shimoliy Eronni Rossiyaning mustamlakaga aylantirish istiqboli, Hindistonga ehtimol tutilgan harbiy yurish va hakozalar) ham Rossiyaning mintaqadagi siyosatiga ta’sir qilgan. Boshqacha aytganda, Rossiyaning strategik maqsadlari, ichki manfaatlari Turkiston va Dasht o‘lkalarning tabiiy va ishlab chiqarish boyliklaridan, arzon mehnat zahiralaridan metropoliya sanoati manfaatlari yo‘lida iloji boricha faolroq foydalanishga intilish, 50 ming kishilik rus armiyasi, ming-minglab mustamlakachi xizmatchilar, politsiyachilar bo‘lgani holda, bu yerga yuz minglab kazaklarni, rus krestyanlarini va shahar kambag‘allarini ko‘chib kelishini ta’minlab turganligi ham bejiz emas edi.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston va Dasht general-gubernatorliklariga o‘n minglab Volgabo‘yi nemislari ko‘chirildi, Oliy pravoslav ruxoniylari qistovi bo‘yicha nasroniy mazhabchilar (starootryadchilar, molokanlar va boshqalar) ham metropoliyadan chiqarib yuborildi. Lekin kazaklar, rus harbiy - politsiya ma’muriyatidan so‘ng, mustamlakachilar tayanchi, ifodachisi sifatida tub xalqlarni bevosita ekspluatatsiya qiluvchi kuch bo‘lib xizmat qilmog‘i lozim edi.

Mintaqaga istilo paytidayoq, ko‘chirib keltirilgan dastlabki ming-minglab kazaklar va ruslarni joylashtirish, haydalma yer, yaylovlar hamda farovon yashash vositalari bilan ta’minlabgina qolmay, balki katta soliq - o‘lpon, fuqarolik imtiyozlari berish, siyosiy ustunliklarni namoyon qilish zarur edi. Bularning barchasi asta-sekinlik bilan tub aholi hisobiga amalga oshirildi. Chunonchi, mustamlakachilikning ilk kunlaridanoq yerni, qishloq xo‘jalik mehnati qurollarini va qoramolni harbiy-politsiya uslublari bilan musodara etish, tub qishloq aholisiga zulm o‘tkazish bo‘yicha boshqa qo‘pol harakatlar amalga oshirilganligini yuqorida qayd etib o‘tgan edik. Rus dehqonlari va kazaklarni imkoni boricha ko‘proq yer-mulk bilan ta’minlash uchun ko‘chmanchilik mintaqalarining katta qismi musodara etilar, ajratib olinar va o‘z imkonlarini yanada kengaytirar edi.

Turkiston ma’muriyatining tub aholiga nisbatan buyukdavlatchilik shovinistik munosabati, keyinchalik soliq va o‘lponni muntazam oshirib borishida, turli-tuman bir yo‘la yig‘imlarni joriy etishda, birinchi jahon urushi davrida esa, tub aholiga yalpi solingan harbiy soliqdan tashqari, qishloq aholisidan qoramol, arava, oziq-ovqat mahsulotlari, kiyim-kechak, hatto, o‘tovni ham zo‘rlik bilan majburlab tortib olishda yanada aniqroq namoyon bo‘ldi. Masalan, birinchi jahon urushi yillarida g‘arbiy frontdagi rus armiyasi ehtiyojlari uchun 300 ming pud g‘isht, 70 ming ot, deyarli 13 ming tuya, 270 arava va 13441 o‘tov olib ketilgan.[94]

Turkiston ma’muriyati Kaspiyorti viloyatida butun mustamlaka davrida uzoqni ko‘zlovchi niyatlarda vaqf mulkini, ayniqsa vaqf yerini musodara etish, qisqartirish choralarini ko‘rdi. Vaqf mulkini tashkil etuvchi yerdan, savdo do‘konlaridan, bog‘lardan, tegirmonlardan va hokazolardan olinadigan daromad hisobidan madrasalar, maktablar, katta bo‘lmagan qishloqlarda esa masjidlar ham ta’minlanardi. Zero, yuzaki qaraganda, mustamlakachi ma’muriyatning Rossiyadan ko‘chirib keltirilganlar manfaatlari yo‘lida amalga oshirilgandek bo‘lib ko‘ringan bu choralar, aslida islom ta’sirini kamaytirish, musulmon muassasalari rolini zaiflashtirish siyosatining tarkibiy va eng asosiy qismi bo‘lib qoldi. Vaqf mulkining tortib olinishi, uning miqdori zo‘rlik bilan kamaytirib borilishi mahalliy dehqonlar orasida yersizlar va ishsizlar sonini oshib borishiga olib keldi. Natijada ular ko‘pincha batraklar armiyasiga qo‘shilib ketardi. Umuman, rus krestyanlarga nisbatan mahalliy dehqonlar ekinga yaroqli yer bilan ancha kam ta’minlangan edi.

Imperiya hukmron doiralarining Turkistonning tub qishloq aholisini boshqa xom ashyolar singari past narxda sotib olinadigan paxta yetishtirishga majbur qilish hisobiga Rossiya to‘qimachilik sanoatini rivojlantirishni ta’minlashga intilishi natijasida, 1867-1916 yillar oralig‘ida Rossiya sanoati qayta ishlaydigan paxtaning umumiy hajmida Turkiston hissasi 6,6 foizdan 70 foizga ortdi.[95] Bu yillar ichida Turkistondan metropoliyaga tashib ketiladigan paxta natural ifodada 639 193 puddan [96] 20 million pudga,[97] ya’ni deyarli 30 barobar ko‘paydi.

Turkistonda paxta yetishtirish uchun ajratilgan yerlarning maydoni 1870-1916 yillarda 54 ming destyatinadan deyarli 681 ming desyatinagacha oshdi.[98] Shu munosabat bilan o‘lkada g‘alla yetishtirish yil sayin kamaydi. Rossiyadan g‘allani ulgurji yetkazib beradiganlar bu ahvoldan foydalanib, bug‘doy bilan paxta narxidagi nisbatning buzilishi hisobiga katta daromad oldilar. Chunonchi, 1 pud paxta 8,5 rubl

[94] Ўзбекистон ССР тарихи. 4 томли.-2 том.-Тошкент,1968, 524-бет.
[95] Социально-экономическое и политическое положение Узбекистана накануне октября.-Т.: Фан,1973.-С.31.
[96] Зияев Х. Ўзбекистон пахтачилиги тарихидан. Тошкент,1980.-Б.18.
[97] Социально-экономическое и политическое положение Узбекистана накануне октября.-Т.: Фан,1973.-С.33.
[98] Ўша жойда.-С.29.

turgani holda, 1 pud bug‘doy 7 rubl va undan ortiq baholaganda, vaholanki ularni yetishtirish uchun sarflanadigan mehnat va mablag‘ butunlay turlicha edi.[99]

Krasnovodskdan Samarqandgacha, Orenburgdan Toshkentgacha, so‘ng Turkiston paxtasining 60 foizi yetishtiriladigan Farg‘ona vodiysida temir yo‘l ishga tushirilgach, bu nisbatning buzilishi yanada kuchaydi. Paxtachilik ko‘lami kengayishi Turkiston-jumladan, Kaspiyorti viloyatida don yetishtirishning kamayishi hamda o‘lkaga, viloyatga Rossiyada ishlab chiqarilgan keng iste’mol mollarini keltirishning ko‘payishi, ayni mahalda, zakot saqlanib qolgan holda hunarmandchilik solig‘i joriy etilishi vositasida an’anaviy hunarmandchilik ishlab chiqarishining siqib ko‘yilishi tufayli yuzaga keladigan og‘irlik tub aholi yelkasiga tushardi. Tub aholining 2/3 qismidan ortiqrog‘ini qishloq aholisi tashkil qilgani bois shuni ta’kidlash mumkinki, imperiya senatori F.K.Girs taklifi asosida mustamlakachilar tomonidan kiritilgan, ko‘chmanchi o‘tovidan va o‘troq qishloq aholisi oilasi yoki xonadonidan emas, umuman, har bir volostdan pul shaklida davlat yer solig‘i olish[100], yer rentasi (xiroj) o‘rniga dehqonchilikdan keladigan daromaddan olinadigan soliqni kiritish, metropoliyadan keltiriladigan ip – gazlama, mato narxi nazoratsiz oshib borgani holda paxta tolasiga me’yorlangan baho belgilash, irrigatsiya tarmog‘ini yaxshi holatda tutib turish uchun vaqti - vaqti bilan (1904 hamda 1914-1916 yillarda) soliq to‘plash, harbiy soliq singari yangi tartib qoidalar ham mahalliy aholi zimmasiga tushgan. Mustamlakachi ma’muriyat tub qishloq aholisidan olinadigan soliqlarni qanday sur’atlar bilan oshirib borgani to‘g‘risida shu holat dalolat beradiki, 1917 yilga kelib soliqlar miqdori (pul bilan ifodalanganda) 1869 yildagiga nisbatan deyarli 20 barovar ortgan.[101]

Imperiya hukmron hamda sanoat-moliya doiralarining o‘lkada va viloyatlarda tabiiy, mehnat zahiralaridan foydalanish, ijtimoiy sohadagi siyosati, tub aholi uchun jiddiy salbiy oqibatlarni keltirib chiqardi. Mustamlakachilar Turkistondagi sanoat ishlab chiqarishiga aralashuvni aroq va vino chiqaradigan zavodlarni qurishdagi diqqatni tortadi. Bu o‘lkada general - gubernatorlik tashkil etilishidan oldin , 1867 yil martda rus savdogarlari I.Pervushkin, A.Xrenikov, 1865 yilda kelgan savdogar, tadbirkor D. Filatovlar spirtli ichimliklar ishlab chiqaradigan zavodlar tashkil etishgan edi.

Ichimlik sotuvchi do‘konlarining ochilishi, vino - aroq zavodlarining qurilishi, ichkilikbozlikni Rossiya mustamlakachiligi bilan bog‘liq boshqa illatlarning yetilishi musulmon aholining qaxr - g‘azabini qo‘zg‘atdi. Xo‘janddagi vino - aroq zavodlaridan biri u yerga bostirib borgan Qo‘qon xonligi qo‘shini tomonidan yoqib yuborilgani

[99] Ўша жойда.-С.30.
[100] Гирс Ф.К. Отчёт о состоянии Туркестанского края.-СПБ.,1883.- С.112.
[101] Социально-экономическое и политическое положение Узбекистана накануне октября.-Т.: Фан,1973.-С.35.

tasodif emas.[102] Lekin mustamlaka ma’muriyati ko‘proq Rossiyalik va qisman xorijiy sanoatchilar bilan qishloq xo‘jalik xom ashyosi (paxta, pilla)ni, chorvachilik va bog‘dorchilik mahsulotlarini qayta ishlash, yer osti boyliklarini qazib chiqarish bo‘yicha korxonalar ochishga ko‘maklashdi. Xom ashyoni Turkistondan, Kaspiyorti viloyatidan metropoliyaga tez va tejamli tashib ketish, o‘lkaga Rossiya tovarlarini olib kelishini ancha ko‘paytirish maqsadida nisbatan qisqa muddat ichida temir yo‘l o‘tkazildi. To‘g‘ri, bunda chorizm Turkistonga, jumladan, Kaspiyorti viloyatiga va boshka viloyatlarga ko‘shinlarni hamda qurol - aslahani darhol yetkazib keltirish masalasiga ham birinchi darajali e’tibor bergan.

Temir yo‘l stansiyalari, raz’ezdlar yaqinida posyolkalar qurish to‘g‘risida imperiya hukumati, mustamlakachi ma’muriyat qarorlari[103] avvalgi sahifalarda tavsiflab o‘tilgan va ularga muvofiq mahalliy aholi yo‘latilmagan. Biroq iqlim sharoitlari va boshqa sabablarga ko‘ra ayrim, ayniqsa, dasht, suvsiz joylardan o‘tgan temir yo‘lga ma’muriyat tub joy aholi jumlasidan, ishchilarni yollashga majbur bo‘lgandi. Bu amaliyotdan harbiy temir yo‘l batalonlari avval yollanma ishchilardan ajratilgan, so‘ng esa umuman, (o‘lkada va) Kaspiyorti viloyatidan olib ketilgan. Bundan 1906-1910 yillar oralig‘idagi davrda keng foydalanilgan. Boz ustiga Namangan va Namangan – Andijon - Jalolobod yo‘llaridan foydalanishda yollanma ishchilarsiz bir ish qilish qiyin edi. Viloyat ma’muriyati uchun bu juda foydali va tejamli edi, chunki mahalliy millat ishchilari mehnati uchun rus ishchilari mehnatiga qaraganda ancha kam haq to‘lanardi. Shunday bo‘lsada, imperiya hukmron doiralarining buyukdavlatchilik kayfiyati shu qadar kuchli ediki, 1911-yilga kelib, hukumat huzuridagi maxsus kengash O‘rta Osiyo Temir yo‘lidagi barcha tub millat ishchilarini ikki yil ichida ruslar, beloruslar, ukrainlar bilan almashtirish to‘g‘risida qaror qabul qildi.[104] Biroq birinchi jahon urushi yillarida Rossiya ishchilari safarbar etilgani bois yana mahalliy ishchilarni temir yo‘l sohalariga ishga qabul qilish davom etdi.

Zavod va fabrikalar qurilishidagi vaziyatni esa rasmiy imtiyozlarga ega bo‘lgan va hokimiyat yordamidan foydalangan Rossiya firmalari, shirkatlari belgilab berardi. Bu, ayniqsa, paxta tayyorlash, paxtani qayta ishlash, pillani qayta ishlashda, moy ishlab chiqarish, ko‘nchilik sanoatida yaqqol ko‘zga tashlanadi. Bu tarmoqlarda, jumladan, I. Pervushin, N.Ulyanov, I.Pisarevskiy, M. Xludov, D.Filatov, A.Abramov, S.Morozov, A.Kudrin singari va boshqa ko‘plab rus hamda aka-uka Vadyaevlar, Potelyaxov, Simxaev kabi yahudiy kapitalistlari ustun mavqeini egallar edilar. Ayni mahalda, tub aholi badavlat qatlamlariga azaldan xos bo‘lgan tadbirkorlik an’analari saqlanib qolganligi tufayli uning ko‘plab vakillari ma’muriyat to‘siqlari hamda Rossiya

[102] ЎзРМА.И-1 жамғарма, 16-рўйхат, 637-иш, 5 варақ.
[103] ЎзМА.И-16 жамғарма, 1-рўйхат, 755-иш, 5-8 варақлар.
[104] Социально-экономическое и политическое положение Узбекистана накануне октября.-Т.: Фан,1973.-С.70.

sanoatchilari, bank sohiblarining qattiq raqobatini yengib, ko‘p sonli korxonalarning egasi bo‘la oldilar. Masalan, 1912 yilda Farg‘ona oblastida 160 paxta tozalash zavodidan 106 tasi mahalliy millat sanoatchilariga qarashli hamda Buxoro yahudiylari firmalari bilan hamkorlikda qurilgan edi.[105] Shundan 7ta paxta tozalash zavodi Axmadbek Temirbekovga, 4 ta zavod Mirkomilboy Mirmo‘minboevga qarashli edi. Ko‘plab ko‘nchilik zavodlari, pilla quritiladigan va pilla yigiruv fabrikalari, sovun pishiradigan va yog‘ ishlab chiqaradigan korxonalar ham mahalliy millat sanoatchilariga tegishli edi.[106]

Shuni alohida qayd etish lozimki, mustamlakachilik sharoitida, Rossiyadan nisbatan arzon sanoat buyumlari (o‘lkaga) viloyatlarga tobora ko‘proq keltirilayotgan vaziyatda tub aholi tarixiy xo‘jalik an’analarni saqlashga astoydil harakat qilgani tufayli viloyatlarda halq hunarmandchiligining deyarli barcha turlari va anchagina korxonalar 1917 yilgacha saqlandi. Masalan, 1916 yilda Farg‘ona oblastida hunarmandchilik buyumlarni ishlab chiqaruvchi ixtisoslashgan - shoyi to‘qish, sandiq yasash, aravasozlik, temirchilik, qandolatchilik va boshqa korxonalarning soni 13095 ta edi, ular bir yilda 4 mln, 536 792 rubl buyumlar ishlab chiqarar edi. Bu korxonalarda 17514 ishchi mehnat qilgan. Bunday korxonalardan tashqari mazkur oblastda zargarlik, telpakchilik, kulolchilik, ko‘nchilik, etikchilik, yog‘-moy, sovun, buyoq ishlab chiqaruvchi korxonalar, nonvoyxonalar, tegirmonlar, juvozlar va boshqa o‘rta, mayda 19738 hunarmandchilik korxonalari bor edi. Ularda 33208 hunarmand bir yilda 8 mln. 244 488 rubl mahsulot ishlab chiqargan. Bu borada Quqon va Namangan uezdlari yetakchi o‘rinda bo‘lishgan ekan.[107]

O‘zbek, tojik sanoatchilarining ko‘pchiligi va Buxoro yahudiylari jumlasidan bo‘lgan ayrim sanoatchilar turli yillarda yangi usul maktablari ochishda, milliy vatanparvarlik gazetalarini chiqarishda moddiy yordam ko‘rsatganlar. Qo‘qon Muxtoriyati hukumati faoliyatini mablag‘ bilan ta’minlab turganlar. Shunday insonlardan Mirkomilboy Mirmo‘minboevni, Muhammadrahim Hasanovni, Axmadbek Temirbekovni, Badal Boykarimboevni, Yusufboy Matmusaboevni, Nosirxonto‘ra Mirjalilovni , Buxoro yahudiysi R.Potelyaxovni alohida ko‘rsatib o‘tish darkor. Ayni mahalda, shuni xolisona ta’kidlash zarurki, Rossiya sanoatchilarining tub aholini eksplutatsiya qilishga buyukdavlatchilik shovinistik nuqtai nazaridan yondashuvi ta’siri ostida Buxoro yahudiylari birlashmalari –“Aka-uka Vadyaevlar”, “Yusuf Davidov”, “R.Potelyaxov va Simxaev” savdo uylari hamda mahalliy millat fabrikachilari va zavodchilari ham o‘z korxonalarida rus va chet el tadbirkorlari hamda banklariga tegishli zavodlar, fabrikalarda hukmron bo‘lib turgan tartibga amal qildilar - tub aholiga mansub ishchilar mehnatiga haq to‘lashda ularni kamsitdilar. Mahalliy

[105] ЎзРМА.И-90 жамғарма, 1-рўйхат, 8-иш, 13-14 варақлар.
[106] ЎзРМА.И-90 жамғарма, 1-рўйхат, 6-иш, 14-17 варақлар.
[107] Обзор состоянии Туркестанского края за 1916 год. (Таблицы.).-Тошкент,1917,-XXVII жадвал.

aholini temir yo‘lgagina emas, balki ilg‘or texnika bilan jihozlangan korxonalarga ham ishga olish taqiqlangani shundan dalolat beradi. Rossiya imperiyasi ma’muriyati tub millatli aholi ko‘p bo‘lgan joylarda zavodlarni, shu jumladan, paxta tozalash zavodlarini qurmaslikni tavsiya etgan.

Zotan, **birinchidan,** mahalliy mehnatkashlarning asosiy ko‘pchiligi sanoat va qurilishda yordamchi va malakasiz mehnat bilan band edi; **ikkinchidan,** umuman olganda, ishchining o‘rtacha yillik ish haqi Rossiya imperiyasi buyicha o‘rtachasidan 60 foiz kam edi,[108] lekin shunda ham tub aholiga mansub ishchilar hajman va mazmunan teng mehnat uchun Rossiyadan ko‘chirib keltirilgan ishchilarga nisbatan ikki-uch barovar kam haq olishardi. Masalan, rus kon ishchisi bir kunlik ishi uchun o‘rtacha 90 tiyin, o‘zbek, tojik millatlariga mansub bo‘lgan kon ishchisi esa bor-yo‘g‘i 30-60 tiyin haq olardi;[109] **uchinchidan,** Rossiya va chet el kapitalistlariga tegishli ko‘plab zavod va fabrikalarda mahalliy ishchilarga nisbatan esa o‘lka ma’muriyati bunday holga yo‘l qo‘ymasdi;[110] **turtinchidan,** sanoat korxonalarida, ishlab chiqarishda jarohatlanish hollari ko‘plab sodir bo‘lib turardi;[111] **beshinchidan,** sanoat korxonalarining bor-yo‘g‘i 22 foizida 8-9 soat, 17 foizidan ortig‘ida esa 12 soat ish kuni joriy etilgandi. Ayni chog‘da xususiy, aksiyadorlik korxonalarining ko‘pchiligida, ularning ichki ish tartibida aytib o‘tilganidek ishchilar “o‘zlarining kundalik ishlariga bog‘liq bo‘lmagan holda hafta davomida, o‘zlarining eng yaqin boshliqlarining buyrug‘iga ko‘ra, yakshanba va bayram kunlari, kunduzgi va tungi paytda ish vaqtidan tashqari ishlash majburiyatini bajarishga majbur bo‘lganlar;[112] **oltinchidan,** Rossiya va chet el sanoatchilarining qo‘yilgan kapitaldan imkoni boricha ko‘proq foyda olishga intilishi ular ishchilar, ayniqsa, zavod va fabrikalarda ishlab pul topish uchun, chidasa bo‘ladigan darajadagi uy-joy, maishiy sharoit yaratishga mablag‘ ajratmasliklarini oldindan belgilab bergan edi. Shu munosabat bilan mustamlakaning tub aholisiga aslida xayrixox bo‘lmagan tadqiqotchilar V.V.Zafskaya hamda K.A.Aleksander: “Ishchilar uchun chinakam kazarmalar” umuman yo‘q, ishchilar zavod yaqinida yoki zavodning o‘zida, yoxud shu yerda joylashgan katta bo‘lmagan bostirmalarda yashashadi; uchinchi holatda ular o‘lka, viloyatlar iqlimi yilning katta qismida qulay bo‘lgani uchun butunlay ochiq havoda istiqomat qiladilar. Ko‘pincha tub joy aholining shunday yashashi kuzatiladi,[113]-deb xolislik bilan yozishgan.

Mustamlaka ma’muriyati tub aholidan ishlov beriladigan yerlarni hamda yaylovlarni metropoliyadan ko‘chirib keltirilganlarni joylashtirish, davlat yer fondini vujudga keltirish, buyuk knyazlar imenielari uchun yerlarni mustamlakachilarcha

[108] Мельникова Т.С. Формирование промышленных кадров в Узбекистане. Ташкент.: Госиздат Уз ССР,1956.-С.21.
[109] ЎзРМА.И-41-жамғарма, 1-рўйхат, 219-иш, 19-варақ.
[110] ЎзРМА.И-41-жамғарма, 1-рўйхат, 219-иш, 130-варақ.
[111] ЎзРМА.И-41-жамғарма, 1-рўйхат, 115-иш, -1-91 варақлар.
[112] ЎзРМА.И-1-жамғарма, 15-рўйхат, 354-иш, 56-варақ.
[113] Зафская В.В., Александер К.А. Промышленные заведения Туркестанского края.- СПБ., 1915.-С.57.

tortib olish amaliyotini asosan kuch bilan keng qo‘llangan holda sanoatchilar, banklar va savdo shirkatlari, Rossiya firmalarining manfaatli ishtiroki bilan dastlabki yigirma-o‘ttiz yil ichida o‘lka va viloyatlar qishloq xo‘jaligining ko‘p tarmoqli universal xususiyatini jiddiy ravishda o‘zgartirib, Markaziy Yevropa to‘qimachilik va yengil sanoatiga bo‘ysundirilgan xom ashyoga, eng avvalo paxtaga ixtisoslashtirdilar. Paxta yakka hokimligi o‘rnatildi, tub qishloq aholisi orasida kam yerli va yersizlar soni keskin ko‘payganligi, uning kambag‘allashuvi chorizmning mustamlakachilik siyosatining eng jiddiy iqtisodiy va ijtimoiy oqibatlari sifatida keltirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ўзбекистон ССР тарихи. 4 томли.-2 том.-Тошкент,1968, 524-бет.

2. Социально-экономическое и политическое положение Узбекистана накануне октября.-Т.: Фан,1973.-С.31.

3. Зияев Х. Ўзбекистон пахтачилиги тарихидан. Тошкент,1980.-Б.18.

4.Гирс Ф.К. Отчёт о состоянии Туркестанского края.-СПБ.,1883.- С.112.

5. ЎзРМА.И-1 жамғарма, 16-рўйхат, 637-иш, 5 варақ.

6. ЎзМА.И-16 жамғарма, 1-рўйхат, 755-иш, 5-8 варақлар.

7. ЎзРМА.И-90 жамғарма, 1-рўйхат, 8-иш, 13-14 варақлар.

8. ЎзРМА.И-90 жамғарма, 1-рўйхат, 6-иш, 14-17 варақлар.

9. Мельникова Т.С. Формирование промышленных кадров в Узбекистане. Ташкент.: Госиздат Уз ССР,1956.-С.21.

10. ЎзРМА.И-41-жамғарма, 1-рўйхат, 219-иш, 19-варақ.

11. ЎзРМА.И-41-жамғарма, 1-рўйхат, 219-иш, 130-варақ.

12. ЎзРМА.И-41-жамғарма, 1-рўйхат, 115-иш, -1-91 варақлар.

13. ЎзРМА.И-1-жамғарма, 15-рўйхат, 354-иш, 56-варақ.

14. Зафская В.В., Александер К.А. Промышленные заведения Туркестанского края.- СПБ., 1915.-С.57.